

BERZSENYI

Mottó:

„A nemzeti létel a húrhangtól is függ.”

(Berzsenyi, „Platoval és Aristotelessel” szólva)

A kultúra empirikus tényei közé tartozik az új formák megjelenése, s elfogadhatónak tűnik az is, hogy ezt a tényt a régi formák kiüresedésével, elfáradásával magyarázzák. Tapasztalatból tudjuk azt is, hogy a világ változik, s a régi formák előbb-utóbb képtelenek lesznek a változó világ kifejezésére. A formákról való efféle elképzelés a forma és a tartalom megkülönböztetéséből indul ki: a tartalom a világ (a társadalomtól kezdve a „lélek titkos rezdüléséig” minden a világhoz tartozik), a forma pedig az a mód, ahogyan a világról szóló beszéd kifejező, művészi beszéddé szerveződik.

Mert az is világos, hogy maga a világ nem szerveződik művészi formává: a világ hallgat, a lélek rezdül, de ettől még nem lesz formává egyik sem. A világról szóló beszéd viszont már formává lehet: az új forma mindig a világról szóló beszéd megváltoztatását feltételezi. Berzsenyi Dániel költészetének dilemmája éppen az: az időmértékes vers* újfajta beszédet követel tőle, ám ehhez meg kell változtatnia a nyelvet; a megváltozott nyelvet viszont nem beszélik az emberek, tehát a vers nem tölti be hivatását, csak az övé lesz, és nem megy az emberek közé.

De miért menne a vers az emberek közé? A költészet rejtélye éppen az, hogy a vers nem normális üzenet, pedig a mindennapi életben a normálisra van szükség; mit keressen hát a vers az emberek között? A vers – hír: az a bizonyosság, hogy más emberek is élnek, hogy a többi emberek, a mindennapi tevékenységben, a céltudatos cselekvésben is egyedi és megismételhetetlen, önmagukat érző lények. A vers

* Az időmértékes versről szólva mindenütt a görög-római időmértékes versről beszélünk. Berzsenyi-idézeteink forrása: Berzsenyi Dániel *Összes művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956.

nélkül is tudnánk, hogy mások is vannak a világon, csak azt nem tudnánk, hogy ők is átélik a világot.

A vers hír – másokról, de a másoktól elvált, az egyéni szubjektivitást az üzenetben általánosító szubjektivitássá változtató hír. A vers általánosító ereje az egyetemes szubjektivitás formájában helyettesíti az élő, konkrét embert; a vers maga az alakot öltő, mértékbe formálódó, de minden élőtől elszakadt szubjektivitás. A verset úgy lehet elfogadni, mint az élőtől független szerelmet, az emberek tiszta vágyát a szerelem után.

Háromszoros felfüggesztés a vers: felfüggesztjük benne mindennapi életünk esetlegességét, felfüggesztjük benne a mindig egyedi dolgokhoz kapcsolódó szubjektivitásunkat, felfüggesztjük benne a dolgokat alakító cselekvést. És ilyenkor eljön közénk a vers: megtagadtuk konkrét életünket, megtagadtuk a cselekvést, a többi embereket, s cserébe kaptuk azt a hírt, hogy mégis vannak mások, akik a mindennapi élet érzelemtorzító, látástorzító hatása ellenére is érző, egyedi és megismételhetetlen, hozzánk hasonló lények.

Berzsenyi számára a költészet a beszéd folytatása, út az esetlegességtől az általánosabb érvényesség, vagyis a nyelv felé. A mindennapit ezen az úton függesztette fel: az egyéni szubjektivitást a nemzeti-erkölcsi szubjektivitás általános szintjén szüntette meg, a cselekvést a mondatömbökben való kifejezésben, a nyelvi változtatásban vitte a végső hiányok felismerése felé, az időmértékes versben pedig visszatért az emberekhez, és egy radikális gesztusban más utat javasolt nekik.

1. Az időmértékek és az ideológia. A rímes vers a magyar költészet hagyománya volt: rímekben mondták el érzéseiket és gondolataikat azok a költők, akik az adottságokban jól érezték magukat (kevesen), és azok is, akiket felháborított a világ, amelyben élniük adatott. A rím rendező elv, akár a ritmus, a mérték, a strófa. A rím a világ átrendezésének költői munkájában a mindennapitól való eltávolodás feltétele, a mindennapi felfüggesztésének legegyszerűbb formája. Már Zrínyi Miklós is világosan látja, hogy a költészet a tényektől való eltávolodást jelent: „Zrínyi Miklós kezének tulajdonítottam Szulimán halálát: horvát és olasz crónikából tanultam, az törökök magok is így beszélnek és vallják. Hogy Istvánfi és Sambucus másképpen írja, oka az, hogy

nem úgy nézték az magános való dolgoknak keresését, mint az országos dolgoknak história-folyását.” Azután rímekbe szedve mondja el az „országos dolognak hostória-folyását”.

A rímes forma a felülkerekedés eszköze: a „magános való dolgoktól” a magasabb rendű „tények” felé visz a költő, amikor a véletlenszerű eseményeket a rím szükségszerűségében historikussá változtatja. Ezt az átváltoztatást ideológiailag is indokolja, hogy az egyediben elmerült tudatot a nagy történelmi veszélyre kell figyelmeztetni, de az egymástól elkülönülő események erre nem alkalmasak. Az egyedít historikussá változtatni annyi, mint szimbólummá növelve a történelem reprezentatív eseményévé tenni. De mi teszi elhihetővé, hogy valóban egy folyamat szükségszerű láncszeme, hogy valóban szimbólum?

A forma; pontosabban *a forma szükségszerűsége*. A forma az esetlegest a kollektív szubjektivitásban szükségszerűvé változtatja, mert a kollektív szubjektivitás nem egyéb, mint a kulturális formák összessége, s ezért a vers hatásának titka sem más, mint a többi kulturális formáké: ha a vers, a szimbólum, a kultúra formáinak nyelvén beszél, akkor a kollektív szubjektivitás emlékezetévé válik. A vers a rímben (ritmusban, mértékben, a strófák rendjében) a kollektív szubjektivitás nyelvén szólal meg, s ezzel szükségszerűvé teszi mindazt, amit csak elmond.

A forma viszont meghatározza azt, hogy amit elmond, hogyan mondja el a költészet. A költészeti gyakorlatban bizonyos formák az egyedít változtatták historikussá, más formák viszont az egyedi jelenségek adott kapcsolatait históriaként vitték be a kollektív szubjektivitás emlékezetébe. Az időmértékre ez utóbbi a jellemző, az időmérték ugyanis elvileg kiküszöböl mindenféle kitüntetett irányt. Az időmérték a mondatot önmaga felé fordítja, a mondatrészek kénytelenek egymást értelmezni, s a jelentés nem a mondatok egymásutániságából származik.

2. Az időmértékes vers – termelő erő, persze nem a praxis eszközeként az. Az institucionalizált, az intézményekért rajongó, a polgári intézmények eszmény-büvkörében élő prereformkori „közvéleményben” az időmértékes vers egy másfajta, nem-intézményesített rend formai képeként nyugtalanítóan sugallta azt, hogy lehetne másképp is csinálni a világot. A *Mérték* Berzsenyiben érik konkrét formává: az idő-

mértékben konkretizálódó mérték kiemelkedik a többi forma-
elemek közül, s szuverén rendet teremt a rímekre ráálló for-
mai elemek között. Ez a rend óhatatlanul szembekerül azzal,
amit Kazinczyék nemzedéke, majd Kölcsey kívánt a köl-
tészettől.

A forma körüli viták mindig ideológiai mértékeltéréseket
takarnak, hiszen *mindig a forma épül be a kollektív tudatba,
s a kollektív tudat a már beépült formákban észleli a vilá-
got*. A primér ideológia maga a forma, s nem az alanyokban
és állítmányokban megfogalmazott szemlélet: a forma meg-
határozza a lebegő tartalmakat, s olyanná teszi, amilyenné
saját törvényei szerint a világra vonatkozó kijelentéseket ten-
nie kell. A formákban megnyilvánuló nyelv már beszéd, a
világról szóló beszéd, amely minden cselekvés előképe, s ép-
pen ezért termelő erő.

Berzsenyi időmértékes formája széttörte a költészet addig
beszélt nyelvét, és új költői beszédet javasolt: a mondatok-
ból kialakított gondolat helyett a gondolatot, amely az egyes
mondatokon túl a mondatok halmazán keresztül nyilvánítja
ki magát. Ez radikális szakítás volt: Berzsenyi az ideológiai
töltésű mondatok hierarchiája helyett – költészetünk első-
sorban mindig sorsköltészet volt – egyetlen ideologikus gon-
dolatot harsog. A mondatok artikulációja a rímben külső se-
gítséggel kapaszkodik valamilyen költészetén kívüli cél felé,
Berzsenyi a mondathalmaznak olyan belső artikulációját ala-
kította ki, amely a mondatrészek közötti viszonyokat ren-
dezve, az ideologikumot nem engedi külső célok felé fordulni.

Ezért van az, hogy Berzsenyi nem kíván reformokat, ha-
nem a meglévő struktúrák átalakításában gondolkodik. A
dolgok adott természetének átalakítása haladás, amely abból
indul ki, ami van, s a kialakult formák radikális átalakítá-
sát akarja; ez az a bizonyos másik alternatíva. Radikális át-
alakítás, és nem radikális átvétel; ez az a bizonyos másik
alternatíva. A köznapi ideológiai szemlélet számára persze
botrányos az, hogy a költő nem néz körül, nem néz a fej-
lettebb országokra, hogy nem veszi komolyan Batsányi fi-
gyelmeztetését, hanem olyasmit akar, ami nagyon hasonlít
valamilyen nemesi szemléletre: az adottat az adott sajátos
lehetőségei szerint megváltoztatni. Berzsenyi ezért maradi,
ezért okította őt mindenki, kortársai és utódai is egyaránt.

A múlt perspektívájából szemlélve utasította el az adottat, s az aktuálist csak akkor látta, ha a múlt – egyébként nyilván idealizált – szemszögéből nézte. De nem volt szociológus, s a struktúra belátásában nem volt egyéb perspektívája, mint a múlt. Ahhoz, hogy a költői beszéd forradalmát végrehajthassa, vagyis hogy a költészet hagyományos elemei helyett az időmértékben felrobbanthassa a hieratikus ideológiát, Berzsenyi a múlt szerves (vagy szervesnek tűnő) világát (társadalmát) idézi, és ezt a szervességet „termeli” újra a mondatok új rendjében, a mondattömbökben. A szervesség nála persze nem annyira az objektív viszonyok valamilyen rendje, hanem az erkölcsben önmagát megszervező társadalom.

Az erkölcs primátusáról még nincs szó nála, mert az a struktúra, amelyben gondolkodik, éppen az időmérték révén kiküszöböl minden primátust: az időmérték csak artikulál, hangsúlyokat helyez el, de nem ismer kitüntetett irányt, minden primátus előfeltételét. A rím kitüntetett irányba állítja be a mondatot, s valamilyen általánosság felé tereli a gondolatot, az időmértékben viszont a beszéd a mondatrészek közötti konkrét viszony termelésével kiküszöböli az általános VAN absztraktságát, hiszen e felé rohan a mondatok hierarchikus rendje, ha nincs határ, ha nincs versforma, amely megállítaná a külső célok irányába tartó gondolat száguldását.

A költészetben persze mindig előállították azt a külső formát, amely határt szab ennek a rohanásnak; Berzsenyinek nem volt szüksége erre, mert az időmértékben a gondolat eleve megszabja a külső formát. A konkrétat a mondatrészek időmértékes artikulációjában termeli, s olyasmit mutat fel kortársainak, amit azok nem is sejtettek, s persze most sem értették: absztrakt világban éltek, s ezért létetek nem autentikus egzisztencia. A beszéd végső határáig vitte a nyelvben egyáltalán lehetséges cselekvést, s konkrét nyelvi viszonyok olyan végsőkéig feszített pontjáig, ahol már csak a praxis következhetett. A nyelv praxishoz való közelítésének ez a módja teszi az időmértéket termelőerővé, ha a termelőerőt mint a konkrét viszonyokat és dolgokat létrehozó cselekvést fogjuk fel.

3. Másképp akart beszélni. A költő, távol a kultúra központjaitól, az irodalmi kapcsolatoktól, Kazinczy irodalmi szalonjától, elszakadva a kor uralkodó formáitól, gyengécske

előzményekre támaszkodva „megteremti” az időmértékes magyar verset. Ez a tett nyilván csodálatra méltó, de csodálatlanul nehéz megmagyarázni, hogy miért szakított Berzsenyi az elődökkel, és miért éppen az időmértékes versekben találta meg önmagát. Tény viszont, hogy ez a szakítás lejátszódott, s az is, hogy e szakítást nem lehet ízlésbeli eltérésekkel magyarázni. Berzsenyi valami mást akart, mint a többiek, s ezért Berzsenyiről beszélni annyi, mint azt a bizonyos mást megérteni.

4. Atlantisz – a másik alternatíva: az elsüllyedt lehetőség, amelynek emlékezetét megőrizték az emberek. A kollektív tudatban mindig nyoma marad a másiknak, az elszalasztottnak. A kultúra formákat ad a kollektív tudatnak, s ha a kollektív tudat a „másik”-ra emlékezik, akkor felfedezi magában azokat a nagy kezdeményezéseket, amelyeknek nem volt folytatása. Az elsüllyedt forma ismét és újra a felszínre kerül, s az elfojtásért az értetlenség traumáival fizet a kultúra. Berzsenyi felmerülése az elfojtott múltból mindig traumát okoz. És az sem véletlen, hogy költészete a sorsfordulók idején bukkan elő: az alternatívák keresése mindig fellazítja a kollektív tudat elfojtó reflexeit, s akkor felbukkan a mélyből mindaz, ami „lehetett volna”, de nem valósult meg. A meg-nem-valósult ilyenkor szembekerül a történelmileg kialakulttal, s élőként alakítja a jelent, amely kénytelen tudomásul venni saját árát: ahhoz, hogy *épp* ilyen legyen, valamikor el kellett tipornia a másik alternatívát, s most újra viszonyulnia kell ahhoz, ami régen halott; alakját ez a viszony határozza meg, s nem saját logikája. Logikája – viszonya a „más”-hoz, a meg nem valósulthoz.

Berzsenyi Dániel – a másik alternatíva, ezért bukkan fel szakadatlanul a kollektív tudat emlékezetében, ezért írtak olyan jelentős tanulmányokat – Németh Lászlótól Szerb Antalig – arról a költőről, akit nem lehetett folytatni, s aki különlegessége ellenére maradt fenn kultúránkban. Berzsenyi-tudatunkban elfojtottuk az elszalasztott lehetőséget: az önmagáról mintát vevő kultúrát, azt a beszédet, amely közelebb van az ősfórmához, a kollektív tudat ősmintájához, a nyelvhez. A beszédben nyilván konkretizáljuk, a kor lehetőségeihez idomítjuk a nyelvet, vagy másképp, mindig a kor nyelvén beszélünk, de a költészet éppen e szükségszerűség

elleni tiltakozás: a másfajta beszéd lehetőségének felmutatásával a másféle élet lehetőségének a felmutatása.

Berzsenyi korában az írni és szólni tudók ezt a másféle beszédet keresték mindannyian; egyesek a nyelvet új szavak alkotásával vélték megújíthatni, s a nyelvújító mozgalom egybeesett az új intéstítúciók bevezetésével, annak a megnevezésével, ami csak eszmény volt, de semmiképp sem valóság. Az új szavakban a polgári intéstmények jelentek meg, s a beszéd nem a nyelvhez, hanem a kellés formáiban szólva, az óhajtotthoz került közelebb. A magyar nyelv struktúrájától való elszakadás folyamata indult meg: az új szavak, éppen mert nem a valóságot jelölték, s mégis konkrétak voltak, egyre inkább elszakították egymástól a nyelvi formát és a reálist, a nyelvi struktúrát pedig egyre inkább az álkonkrét szavak jelentéshányainak kiegyensúlyozására készítették. A mondat, főképpen a kijelentő mondat tárgya elmosódott, hiszen ha az alanynak nincs konkrét jelentése, az állítmány hajlamossá válik a lebegésre, a vonatkozások körének olyan tágítására, amely elrejtí az alany tartalmatlanságát.

Elkezdődött hát valami: a perspektíva túlszaladt az életformán, a hagyományos struktúrán kívülről nézett vissza arra, ami van. A fejlettebb országok polgári intéstményei a polgári forradalom nélkül is megjelentek a nyelvben; a nyelvi küzdelem a reális forradalmat helyettesíti, a valódi cselekvést pedig a verbális, avagy a verbálisért, az álkonkrét nevében, az eszményekért folytatott küzdelem. A formák átültetéséért indulnak harcba azok a férfiak, akiket a megnevezés tesz hőökké, s bukásuk kultúrhérosszá: a bukás a szavak elnyomását jelentette, a hagyományos struktúrák győzelmét.

A problémát mint valóságot senki sem érzékelté olyan pontosan, mint Berzsenyi, aki nem volt eléggé politikus a reformokhoz, ezért abból indult ki, amit maga körül látott. Elég, ha kezünkbe vesszük *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól* írt munkáját, hogy kiderüljön, mennyire mást akart, mint kortársai. A profetikus kiindulás („Ne csüggedjünk pedig azon, hogy mindenben igen elmaradtunk, s nagy gátakat kell vívnünk; sőt legyünk aziránt győződve, hogy azon nagyszerű áldozatok, melyekkel most egyesült nagyjaink bosszús isteneinket engesztelik, áldást hozandnak

mezeinkre, s ha a köztünk megjelent geniust követni fogjuk, egy igen szép jövő felé leend az útmutatónk.”) Csak a híd, amely összeköti a két különböző partot, átélte, az együttérző lelkeket melegítő frázisköteg. A megközelítés azonban egészen más: a költő otthonról indul el, tehát nem az új szavakat világosítja meg, hanem a helyzetet kifejező mondatokat fogalmaz.

A „MÁS” TERMÉSZETE

„Míg törvényeidnek hódolni fog, angol! a pénzed,
Addig hódol a pénz neked és pénzednek a tenger.”

(Berzsenyi: *Anglia*)

Talán épp ennyiről van szó: a meglévő viszonyokra épülő intézmények (törvények) és a pénzgazdálkodás (főképp a hitel) kapitalista formái jelentik számára az elfogadható megoldást. Egységes rendszer, amelyben a gazdaság és kultúra egymást erősítő viszonyban vannak, amelyben minden elemnek funkciója van, amely azért egész, mert az egymást kiegészítő mozzanatok kölcsönviszonyban vannak és nincsenek alávetve egyetlen kívülről rendező elemnek sem – talán így fogalmazható meg Berzsenyi gondolatvilága.

1830. február 25-én egy csodálatos levelet írt Széchenyinek és Wesselényi Miklósnak: a helyeslés és az aggodalom szavai, a nagy reformnemzedék gondolatainak rajongó dicsérete és saját fenntartásainak szinte észrevétlen megfogalmazása teszik ezt a levelet a merülő Atlantisz utolsó üzenetévé. A levél kivonata így néz ki:

1. „Teremtő” és „geniális sugalom” az, hogy „a nagy angol népnél szokásban lévő különféle egyesületek és pályák systemáját... honítani” kezdték.

2. „A nemzeti szorgalmat a lehetőségig” emelni, hogy megszorodott szükségleteinket kielégíthessük, másrészt „az egyesületi társalkodás által a lelket a lehetőségig” képezni, ez a kettős feladat, amit Széchenyiék átláltak az angol példa alapján.

3. De ezek után miért hangsúlyozza Berzsenyi a kettő egységét, miért ismételi és miért nyomatékosítja, ha minden esetben, ha mindenben azonos az ő véleménye is? Ezt írja: „De

átlátta Méltóságok azt is, hogy azon egyezet nélkül minden műveltségünk csak valami alaptalan hiú máz: hogy a luxus szorgalom és pénz nélkül s ezek lélek nélkül egyebet nem adhatnak, mint valami nyomorult barbariest”, s ezek csak az „angol systemában” hozhatók harmóniába.

4. Hogy miért kell annyit beszélni e kettősségről? Miért kell annyira hangsúlyozni az angol szisztémát? Mert van itt valami, amit be kell csúsztatni, ami nélkül ez az egész semmit sem ér: Berzsenyi mondani akar valamit, de úgy, hogy lehetőleg ne bántsa meg azokat, akikkel „mindenben” egyetért. De már mondja is: „valamint a mi rendeltetésünk, úgy a többi európai népeké is nem a régi formák felforgatását, hanem egyedül csak ezt a minden formákkal egyező s minden formákat egyaránt boldogító Harmóniát kívánják; s ez tárgya Méltóságok intézeteinek is”.

A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól már bővebben szól ezekről a formákról. A föld helytelen elosztása és a közbirtok rendezetlensége a mezei szorgalom egyik legnagyobb akadályja: „Mert akár számtalan határaink temérdek nagyságát, akár számtalan közbirtokaink minden oldalú rendetlenségét megfontoljuk, által kell látnunk, hogy ezek minden józanabb gazdasági rendnek és szorgalomnak általános fölborítói.”

Ez már program. És az is program, hogy a rendezést „a közhatalomra” kívánja bízni. A közhatalom mibenlétéről semmit sem mond Berzsenyi, de a *Hiányos népszerűség* című fejezetről kiderül, hogy az egyesülés egyik demokratikus formája lehetne ez is. *Demokratikus forma*, amely a meglévő struktúra továbbfejlesztéséből keletkezik, s nem bizonyos intézmények meghonosításának eredménye. Berzsenyi nem ismeri el az üres formák létjogosultságát, azt a felülről kezdeményezett demokráciát, amelybe bele kell nőni, hanem a gazdasági struktúrához közvetlenül kapcsolódó demokratikus intézmények létrehozásában látja a haladás lehetőségét: „én azt hiszem, s teljes megfontolás után hiszem, hogy mind a mezei szorgalmat, mind az egész nép boldogságát csak úgy lehetne legfőbb tetőre emelni, ha a mezei gazdaságot nem egyes gyarló emberek, hanem oly népegyesületek folytatnák, melyekben mindenkor megvolna minden, ami a mezei szorgalom legfőbb céljaihoz megkívántatik”. Az egyesülés különböző formái közül (bank- és egyéb szorgalmi egyesületek,

közpénztár és közös gabonaalap) Berzsenyi szerint „a legjobb egyesület lenne pedig az: midőn a nép nemcsak az egész gazdaságot közerővel üzné, de még konyhát és asztalt is közöset tartana, s azáltal magából egy nagy háznépet formálna... így az öregek figyelme alatt folyó nyájas életből olyan patriarchalis világ fejlődne, melynél szebbet és jobbat képzelni sem lehet...”

Berzsenyi közösségért kiált, közösségért, amelyben a demokratikus népegyesület tartalma a közös földművelés és a mesterségek, az oktatás és a nemzeti kultúra. Tudta, hogy semmilyen behozott technika, semmilyen behozott intézmény sem helyettesítheti a szerves formákat. Amint Németh László írja: „Berzsenyi egyik nagy erőforrása éppen az, hogy a Ballassik, Zrínyiek után talán egyedül ő az, aki egész emberiségével egy közösség embere volt.”

5. És ismét a rejtett rábeszélés: „A népek nem egyebek, mint szokásaik teremtményei”; és ismét hozzáfűzi: „nagy nemzet szokásait követni annyi, mint nagy nemzetté lenni”, és ismét fenntartás: „Az angol szokások filozófia művei, a görögök pedig a poézis... az angolok egyoldalúbbak ... Mindenik játszva teremt, mint a Természet: az angol mindig jót, a görög mindig jót és szépet.”

Ezért lehetett Berzsenyi a látvány forradalmára: a meglévőkből indult ki, s képzelete annyira földhöz ragadt volt, hogy a kor szárnyaló kebelmelegi mit sem éreztek át abból, amit mondott. A nyelv is konkrét anyag számára; a kapcsolódás, a közösségi érzés talaja, elképzeléseinek természetes hordozója. Mert a nyelv a kollektív szubjektivitás ősfarmája: a nyelvben fejezi ki viszonyát a világhoz az a közösség, amely csak akkor maradhat fenn, ha biztosítani tudja a létének visszacsatolását ahhoz a közeghez, amelyhez immár alkalmazkodnia kell. A költészet a kollektív szubjektivitás ősfarmájának, a nyelvnek természetes kiejtésével beszél, amikor a nyelv eredendő ritmusában, avagy a mértékben idézi fel az ember és világ közvetlen kapcsolatát, azt az időt, amikor csak különbség volt e kettő között, tehát minden egyes dolog és esemény egyaránt reprezentatív az emberek számára. Azt az időt, amikor még nem létezett história, vagyis a tények közül elkülönböző reprezentatív tény vagy esemény.

Berzsenyi a konkrét időket kívánta kora viszonyai között

megvalósítani, egy konkrét nyelv segítségével (a „rímes verset én igen szeretném; de azt bizonyosan látom, hogy erre a magyar nyelv csaknem egészen alkalmatlan” – írta Kazinczynak). Az efféle probléma gyakorlatilag merül fel, s nyilván nemcsak a költő számára. A mindennapi életben az emberek teszik, amit tehetnek: beleütközve az adottságok kemény határaiba, állandóan lazítják, mintegy belülről rágnak szét a fennállót azzal, hogy élnek a lehetőségekkel, teljesen kihasználják az egyén számára kiszabott kis mozgásfelületeket. Amikor a teoretikusok munkához látnak, egyetlen dolgot tudhatnak biztosan: változtatni kell, formákat találni. A költő is tudta ezt: formát talált.

(A továbbiakban további kockázatos kijelentések következnek az időmértékes verssel kapcsolatban. Mentségünkre szolgáljon az, hogy az időmérték és az ideológia viszonya feltáratlan terület. Csak annyit tudunk biztosan, hogy az időmérték nagyobb mondattömbökben valósul meg, a rím viszont hajlamos a gondolatok sor végi lerázására; az időmérték több alany és több állítmány kölcsönviszonyát hozza létre, a rímes vers viszont kevésbé hajlamos erre. Látványtechnikának nevezzük éppen ezért az időmértékes vers ama tulajdonságát, hogy az alany–állítmány–tárgy viszonyt önmagán belül, saját szabálya szerint valósítja meg, s nem valami külső kényszer, nem valamilyen hangzás készíti e viszony kialakítására. Azt is tudjuk, hogy az időmértékes vers itt tárgyalt ideológiai problémái mindenekelőtt Berzsenyire, az ő korára lehetnek érvényesek; vagyis nem kívántunk az időmérték apológiájára vállalkozni. Persze azt is tudjuk, hogy ez a forma költőnk számára a tiltakozás módja volt.)

6. *A látvány.* Berzsenyi a magyar költészetben a látvány felszabadításáért küszködött. A látvány addig vagy latinul beszélt, vagy prózai kísérletekben tört csupán a kultúra felszínére, ám a költészet nem vált egy percig sem kiváltképp a szemhez kapcsolódó művészetté. A magyar Biblia, a nyomtatás addig legfontosabb eredménye is a szószékhez és az iskolához, tehát inkább a meghallgatóshoz, mint a látáshoz kapcsolódott. A kora reformkori törekvések az elméleti politika nyelvét is a szónoki nyelvhez közelítik. A kultúra archaikus – a szóhoz kapcsolt – formái a társadalmi struktúra avított-archaikus voltát fejezték ki. De a modern (polgári) kultúra a látványhoz, a szemhez kap-

csolódik: a kultúra az ősi, vagyis a szakrális-közösségi funkciótól „szabadul fel” a szem révén, és így válhat a kultúra közügyből a polgári egyén magánügyévé. De ezzel válik lehetővé az is, hogy kulturális élményeit a polgár saját „várában” szerezzék meg, vagyis hogy a várán kívüli cselekvésben eltávolodhasson a kultúrából fakadó közösségi moráltól.

A látvány megszerzése teszi a feudális lényt polgári individuummá – kulturális szempontból. Berzsenyi a hagyományos, nemzeti önkifejezéssé vált költészetet tette a látvány tárgyává az időmértékes versben. És persze az sem véletlen, hogy Berzsenyi látvány-versei nemzetközösségi témákban érzik legjobban magukat: a valóság megszólaltatása nálunk jószínt a költészet feladata maradt. Nem lévén kiterjedt polgári közvélemény, sem a feudális társadalom gondolat- és intézményrendszerét szétmaró felvilágosító irodalom, a politikai retorika és a költészet vállalta magára mindazt, amit a klasszikusnak tekintett polgári fejlődésben az értekező és szépróza végzett el.

A Berzsenyi-versben (az általunk reprezentatívnak tekintett időmértékes, hazafias-nemzeti témájú versben) megoldhatatlan kettősség mutatja fel azt a hibrid világot, amelyben szintén antinomikusnak tűnő kettősség vonszolta a társadalmat a polgári forradalom felé. (Az időmértékes forma látványtechnikája, illetve ennek társadalmi jelentése; a magánmorálban rejtőző polgári individuum és a társadalmi-közösségi (nemzeti) téma kettőssége; a társadalmi-nemzeti haladásért küzdő polgári értelmiségi hiányában a feudális formákhoz tapadó nemes újító törekvései; a nemzet felemelésének vágya és a félmegoldások és legjobb kortársainak a félmegoldásokért folyó felőrlő és önfeláldozó küzdelme – ez a Berzsenyi-vers technikájának ideológiai „tartalma”.

Világának „égi mása”, a sajátos Berzsenyi-vers nemhiába maradt elvont (mert a kultúra elvont a cselekvéshez képest), hiszen az antinomikus kettősségeket szintézisben tudta tartani, noha a társadalom erre nyilván képtelen volt. Berzsenyi szintézise a másik alternatíván alapszik, de ezt a másikat kortársai, de még legjobb barátai sem értették meg. A haladás belső tényezőit azóta sem vizsgálták meg, miért ismerték volna éppen akkor? A másfelé nézés, az „inadekvát nézés” társadalmi sajátossággá vált, esztétikai princípium helyett a társadalmi elemzés szempontjává.

A Berzsenyi-féle látványtechnika persze csak közvetett élmények forrása lehet: a kép nem valóságos, az információ sem érzéki, hanem a betűk által közvetített. A közvetlenség a témában van jelen, a sorsproblémában, legyen ez a közösség, avagy az egyéni lélek sorsa. Itt tehát a konkrét nem a cselekvés közvetlenségét, hanem a reflexióban megnyilvánuló, a dolgok jelentését, emberi következményeit idéző konkrét. Moralizálás. Nem rámutatás, nem elmélkedés, hanem moralizálás. A másik alternatíva – a moralitás alternatívája, vagyis egy olyan világé, amelyben az erkölcs – érték, s mindenki számára az.

Az időmértékes vers moralizáló tendenciái nyilván csak a fennállóhoz való kötődésben bontakozhatnak ki; a jobbítás, a fennálló jobbítása, illetve a múlt olyan szemlélete, amelyből azután a jelen erkölcsi eszményét is ki lehet alakítani. De ezt a múltat is csak a jelen magyarázza, hiszen vonásaiban, pozitív formáiban a jelen hiányosságait ismerhetjük fel. Az ilyen múlt-konstrukció a jelen rekonstrukciója, út a jelenvaló struktúra megértése felé.

KÖZÖSSÉG ÉS SZABADSÁG

Berzsenyi a maga módján költészetének társadalmi funkcióit is tudta, sőt a forma ideológiai jelentésével is tisztában volt. *Vitkovics Mihályhoz* című versében az ő költészetét Horatiuséhoz hasonlító barátának elmondja, hogy mi mindenre jó ez a forma azon kívül, amire Horatius használta. Egy áhitott beszélgetés a keret, a barátok asztal körül ülnek:

*Hol majd hazánknak ó s új dolgait,
Majd a világnak főbb történeteit
Száguldjuk által, és mustrára intjük
A föld királyit s büszke nagyjait;
Vagy majd Kopernik égi útjain
Vizsgáljuk e nagy Minden titkait,
És a világok systemáit oldjuk;
Majd a morálnak mély törvényein
Platónkkal újabb s szebb republikákat
Alkotva, Solont s a dicső Lykurgust
Lehozzuk embert boldogítani.*

*Ha azt megúnjuk...
... közel van kert, szőlő, liget,
Horáccal úntig ott kapálhatunk,
S nevetni fognak ott is a bohók.*

Az antik mérték Berzsenyi számára nem az elégedett emelkedettség, hanem a *systema* megfejtésének módja volt: az ész bevezetése a világba, amelyből éppen az ész csinál rendszert:

*Az ész az isten, amely minket vezet,
Az ő szavára minden meghajol,
Hegyek lehullnak s olvadnak vízekké,
S örök helyéből a tenger kikél;
Ez alkot minden szépet és dicsőt,
Az egyes embert, mint a milliókat,
Ez áldja s égi boldogságra inti.*

(Berzsenyi: *A Pesti Magyar Társasághoz*)

Az ész önmagától erre képtelen; a cselekvés az ész eszköze, illetve a költői cselekvés, a formateremtés az eszköz. Költőnk tudja hát, hogy valamilyen belső összefüggés van a forma és a világ között, hogy a forma a rendezés elve. A forma ezért semmi szubjektivitást nem tartalmaz; törvényei vannak, amelyek az ősförmából, a nyelvből származnak. A rím – kényszer, külső szükségyszerűség: a hívás eleve tartalmazza a választ, a válasz ismét hívást követel, s a forma hierarchiába menekül, tőle idegen rendbe, hiszen a hierarchia nincsen benne az ősförmában, a nyelvben. A nyelv viszonyokra épül, az alany és állítmány viszonyaira, illetve a rövid és hosszú szótagokra, az időre, amelyben minden alany és állítmány elhelyezkedik, már csak azért is, mert egyszerre ki nem mondható, vagyis egymás után következnek.

Az időben zajló struktúra, az ősi üvöltés, amint struktúrává változik, mert jelentése van, az időben rendeződő világ, amint felszakad benne a dolgok sebhelye, a belátás-nélküliség helyett rend, amelyben az ész saját magára és saját tehetetlenségére ismer – ezt kínálja Berzsenyi. „Hol van tehát a józan értelem?” – kérdi, s a józan értelem éppen az a mérték, amely most visz be a világba, amikor felismeri,

hogy más rend kell, az értelemé, más rend; az ész szava szerint újjáépített világ rendje.

A rimkényszer elleni tiltakozás tulajdonképpen legalább annyira ideológiai indítékú nála, mint amennyire verstani megfontolás: a kötöttségeknek ez a típusa egy bizonyos kifejezést követel, s ez a kifejezés a világ egyfajta látásával kapcsolatos. Azzal a móddal, ahogyan a költő elhelyezkedik a világban: a költő lehet az összefüggések csomópontja, érezheti, hogy minden belőle indul ki, s diktálhat ritmust a dolgoknak, szabhat rímtörvényt is azoknak, de lehet a költő tudósító, aki helyzetét (vagy ami ugyanaz: az összes többi szubjektumok, emberek helyzetét) írja le, aki belehelyezkedik a szisztémába, mert tudja, hogy ott van, s nem léphet ki belőle akkor sem, ha vágyai a súlytalanság állapota felé vonzzák. A rímes verseléssel kapcsolatban írja Berzsenyi: „De egyébiránt is úgy látszik, hogy az ily törvények nem a művészetnek, hanem csak a mesterkélésnek törvényei” (*Észrevételek Kölcsey recenziójára*), viszont „Minden harmónia közepszert és különféleséget tesz fel magában; mert a különféle, egymással ellenkező, tarkaságot adó individualitásokat csak úgy hozhatjuk mind egymással, mind az emberiséggel harmóniába, ha azoknak élesebb sajátosságait az aesthetiás közepszerre szállítjuk, vagy emeljük.” (*A versformákról*)

A költő lehet tudósító, ha az „aesthetiás közepszerben” létrehozza a szépet, ha a dolgokat „harmóniába hozza”, ha a dolgok individualitását a kapcsolatoknak egy magasabb rendjében, az embernek megfelelő viszonyok rendjében a *Harmadikban* szintetizálja: „az aesthetiás közepszer a poezisben a középpont és középtető, hol minden szépnek koncentrálni kell, mert ez a középpont és középtető maga az ember” (uo.).

Tehát: középpont és középtető – az ember mint szintetikus mozzanat, mint a Harmadik. Az ember, aki az ellentmondásokat egy szintre, harmóniába, az egymást kiegészítés viszonyába hozza, és ezzel középpontként szintetizálja az egymást kizáró mozzanatokat. Arról nincs szó, hogy megoldaná őket; a harmónia nem megoldás, hanem cselekvés, nem áthatolhatatlan egység, hanem maga a különbség, amely a költői cselekvésben válik szintézissé. Kettős cselekvésről van szó: az emberéről, aki cselekszik, és a költői cselekvésről, aki ezt a cselekvést a Szépben leírja. Ezt a kettős cselekvést minden vonatkozásban determinálja az, ami van, a szó leg-

szigorúbb kötöttsége, az időmérték pedig a kettős determináció szigorúságát fejezi ki.

Az időmérték a lehetőségköltészet halála: időmértékben csak a létezőről lehet beszélni. Az időmérték semmilyen „szárnyalást” sem tesz lehetővé, mert a költői beszédet olyan mértékben szabályozza, hogy a mondat elveszti értelmét, ha nem kapcsolódik meglévő tárgyakhoz, meglévő életerzésekhez. A mondat széttörése, ez a determinált (az időmérték által determinált) mozzanat viszont a költői beszéd szabadságának forrása is: a meglévőt egy új logika törvényei szerint lehet az időmértékes versben átrendezni. Persze nem arról van szó, hogy a rímes versben például ne lehetne egy új logikát, a beszéd eddig sohasem látott típusát kidolgozni, de ami az időmértékből elkerülhetetlenül következik, az a többi formákban jobbra csak lehetséges. Az említett kettős cselekvés determinált volta a szabadság forrása, de ez a szabadság az adott struktúrától való kiindulás szabadsága, az adottra épülő új struktúra nyelvi felépítésének szabadsága.

Időmértékben nem lehet megbízható kijelentéseket tenni a jövőre vonatkozóan. A jövőre vonatkozó kijelentés mindig a jelen töredezettségét szünteti meg, de az időmérték nem képes az egyetlen jelentésű jövőképzet megfogalmazására, mert az alany és állítmány kettős centrumát képviseli: az egyik a szabály, a másik az átrendezés, az egyik a „középtető”, a másik a „középpont”, az egyik a „leírás”, a másik a szintézis, az egyik a struktúra, a másik a struktúra racionális átképzése új struktúrává. Az időmérték csak a jelen tudja elmondani, vagy csakis a múlttal feldúsított jelenről tud beszélni. A jelenbe való kényszerültség – ez az időmérték.

A kettős cselekvés viszont a jelen átalakítását, a kényszerűség oldását teszi lehetővé. A verbális negációnak itt persze semmi jelentősége sincs, ahogy a társadalmi reformok szokványos kifejezései is kiszorulnak az időmértékes versből: a kívülről irányított cselekvés megszünteti a kettős cselekvést, hiszen az emberközpontúság helyett az intézményközpontúságot vezet be, viszont a Szépben nem szintetizálódhat az, ami kívül esik a középponton, az, amiért nem felel az ember, az, ami nem az ő cselekvésében valósul meg. Ezért termelőerő az időmértékes vers: elvisz a cselekvés egyik típusának küszöbéig, átrendezi a rációt, és olyan empiria felé vonz, amelyet már csak azért is roppant nehéz észlelni, mert benne

élünk, és éppen a közelségtől nem látjuk, hiszen ideológiai pillantásunk hamarabb fogja fel empirikus tényként az óhajtottat, mint azt, ami van, amiben élünk.

Művéből nem a katarzis, hanem a lelkiismeret-furdalás kényszere támad: elszalasztottuk Atlantiszt, s hiába tudjuk, hogy valahol mélyen ott van a lábunk alatt, nem hozhatjuk többé felszínre. Mégis keressük, s eszelősen mindig Atlantiszra gondolunk.

1976